

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Verslagen

Studiedag 'Ethiek in klinische psychotherapie', Pittem, 27 september 2001

Ludi Van Bouwel

Op 27 september 2001 organiseerde de Kliniek St.-Jozef, Centrum voor Psychotherapie te Pittem, in samenwerking met de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie (VVPT) haar vijfde twejaarlijkse studiedag met als titel *Ethiek in de klinische psychotherapie*.

Dagvoorzitter en gastheer, dr. Mark Kinet, hoofdgeneesheer van het Centrum, benadrukte in zijn inleiding dat ons werkveld bij uitstek een ethisch domein is. Verwijzend naar Paul Verhaeghe die een groot stuk van de psychopathologie relateert aan het niet kunnen maken van ethische, bewuste keuzes en het blijven vastzitten in symptomatische 'vervroren' keuzes, stelt Kinet dat therapie in die optiek betekent: het helpen mogelijk maken van ethische keuzes. Bij de psychoanalytische psychotherapie is er echter een verschil met de 'gewone' psychotherapie. Waar psychiatrie en psychotherapie zich richten naar het 'gelijkvormigheidsattest' van gezondheid, norm en normaliteit, impliceert psychoanalyse het maken van bewuste, persoonlijke ethische keuzes, waarbij men 'gaat voor zijn Ding' en de verantwoordelijkheid voor zijn eigen leven (en dus ook zijn misdaden) volledig op zich neemt. Dit maakt haar wezenlijk anders: 'De psychoanalyse ambieert geen heiligheid, slechts oprechte verantwoordelijkheidszin voor een onvermijdelijke staat van zonde.' Dit was de gedachtegang die inspireerde tot de boeiende dag.

Prof. dr. Mia Leijssen gaf in haar lezing *Actuele knelpunten in de psychotherapeutische beroepsethiek* een uitgebreide catalogus van ethische dilemma's waarmee men in de psychotherapie wordt geconfronteerd. Het uitgangspunt van de lezing was een empirisch onderzoek door haar onderzoeksgroep in Vlaanderen in 2000 uitge-

voerd. In dit onderzoek werd aan hulpverleners de vraag gesteld: 'Beschrijf in enkele woorden, of meer in detail, een voorval of een situatie waarmee uzelf of een collega geconfronteerd werd in de voorbije jaren, dat een ethisch probleem of dilemma inhield.' In percentages uitgedrukt kwamen voor Vlaanderen de volgende dilemma's aan het licht: beroepsgeheim 45 procent, zelfbeschikkingsrecht 19 procent, schadelijke interventies 11 procent, gedrag collega's 11 procent, forensische psychologie 9 procent, rolintegriteit 5 procent. Dilemma's als seksuele relaties, betalingskwesaties, onderzoek, diagnostiek en deskundigheid die in andere landen wel scoorden, werden in Vlaanderen niet van belang geacht.

Als conclusie stelde mevrouw Leijssen dat richtlijnen in beroepscodes onvoldoende houvast bieden in situaties waarin mensen extra kwetsbaar zijn, zoals bij mishandeling, dreigend gevaar, bijzondere beperkingen in fysieke, intellectuele of emotionele vermogens en bij verwickelingen met het gerecht. Dit komt door de betrokkenheid van meerdere partijen, terwijl de beroepscodes slechts gaan over één puntje ... Zij hield aan het eind van haar lezing een pleidooi voor een complementariteit tussen een 'regelethiek' en een 'deugdenethiek', gestoeld op mededogen en integriteit.

De voordracht van Mia Leijssen was zeer didactisch en helder. Even had ik de indruk dat de spreker het niveau van de toehoorders onderschatte toen ze evidente dilemma's ter sprake bracht.

In de tweede lezing, met als titel *Naastenliefde: de religieuze kern in de ethiek* vertrok prof. dr. Paul Moyaert van de gedachte dat het concept van de naastenliefde en de beoefening van deze liefde niet tot het monopolie van het christendom behoren. Wat wél typisch christelijk is aan dit gebod moet gezocht worden in twee punten. Eerst en vooral heeft het christendom de naastenliefde verheven tot het op één na hoogste

gebod en is hiermee sterk verweven. Ten tweede heeft het christendom aan dit gebod een algemeen extreme invulling meegegeven, te weten: 'Bemin je vijand'. In de bespreking van deze beide punten wees Moyaert op de complexe verhouding tussen naastenliefde en religie.

Het verheffen van de naastenliefde tot op één na het hoogste gebod, dat luidt 'Gij zult de Heer uw God beminnen' waarbij de naaste in de christelijke leer als het ware gelijkgesteld wordt met God, heeft verdragende consequenties. Het vrijwel gelijkstellen van de naaste met God maakt begrijpelijk wat er in de loop van de geschiedenis gebeurd is met het begrip 'naastenliefde'. Naastenliefde wordt begrepen als een liefde van een mens jegens een andere mens uit de liefde voor die ander, waarbij elke referentie naar een religieuze benadering verdwenen is. Door de naaste nagenoeg gelijk te stellen met God heeft het christendom zelf bijgedragen tot een allesomvattende humane visie op zowel ethiek als op de naastenliefde. We leven in en cultuur waarin God bijna dood is. God is van zijn voetstuk gelicht maar we hebben de mens op die plaats gezet. De naaste is de plaatsvervanger van God op aarde. Op die manier wordt ethiek steeds meer een louter menselijke aangelegenheid die de verwijzing naar het goddelijke overbodig maakt. Net als Nietzsche betreurt Moyaert deze ontwikkeling. In het tweede deel van zijn uiteenzetting ging Moyaert in op het tweede specifieke punt van de manier waarop het christendom de naastenliefde benadert. Het christendom heeft aan dit gebod een zeer extreme invulling gegeven: 'Bemin je vijand.' Deze uitspraak is extreem, eerst en vooral omdat ze volstrekt tegennatuurlijk is en vervolgens omdat ze indruist tegen de moraal die zegt dat de rechtvaardigheid de hoogst morele deugd is. 'Maar', zo beweerde Moyaert, 'de naastenliefde is evenwel geen zaak van rechtvaardigheid maar van generositeit.' Generositeit betekent dat je meer geeft dan wat van je gevraagd wordt. Deze generositeit vloeit nooit voort uit onszelf maar vindt haar oorsprong in een liefde die van elders komt. De religie houdt het besef levendig dat heel ons bestaan baadt in een oorspronkelijke vrijgevigheid, het effect van de oorspronkelijke gratuiteit

gave die de schepping is. Moyaert eindigde met de mooie ethische gedachte: 'Wie erkent dat heel zijn bestaan baadt in generositeit, dat hij meer gekregen heeft dan waarop hij recht heeft, is bekwaam meer te geven dan datgene waartoe hij verplicht is.'

De bezieling en begeestering waarmee Moyaert sprak en zijn betoog progressief opbouwde, deden menig toehoorder op het tijp van de stoel zitten. Het was duidelijk een filosofische analyse, die geen uitspraken deed over psychische mechanismen of ethische codes voorschreef. Maar door de rijkdom van zijn gedachten kon de dag niet meer stuk.

De twee lezingen van de voormiddag inspireerden de toehoorders tot enthousiaste vragen. Er ontstond een levendige discussie tussen de zaal en de sprekers zowel vanuit de religie, de forensische psychiatrie als vanuit de psychotherapie. Het was een goed idee van de organisatoren de postprandiale lezing met als titel *Het Ik, Ethiek toe te vertrouwen* aan prof. dr. Hubert Van Hoorde. Zijn humoristische zinsneden, de pit-tig uitgewerkte voorbeelden en de visuele toevoegingen prikkelden de aandacht van de toehoorders. De lezing begon met een klinisch vignet waarbij onmiddellijk duidelijk werd dat in een psychoanalytische relatie 'de analyticus gereduceerd wordt tot wat hij voorstelt, tot dat waarvan hij de *harlekijnsgewaden draagt*'. De liggende positie van de patiënt op de divan was een terechte ingreep van Freud om te vermijden dat de patiënt er genoeg mee zou nemen zich aan de *harlekijn* te vergapen zonder verder aan het werk te gaan. De persoon van de analyticus wordt aan de blik onttrokken waardoor de abstinentie tot stand komt. De stem komt zo meer op de voorgrond, wat de aandacht doet verschuiven van het imaginaire naar het symbolische, van het duele naar het triangulaire. Via deze ingreep kan de overdracht zich ten volle ontwikkelen en openbloeien in de analytische setting, zodat deze minder de kans krijgt zich op te dringen in het gewone leven. Van Hoorde stelde dat het hanteren van de overdracht het werktuig bij uitstek is van elke psychotherapie. De implicaties hiervan kunnen voor de therapeut zelf niet overschat worden omdat zij de motor zijn van alle ontsparingen die zich op dit vlak kunnen voordoen.

Even maakte de spreker een uitweiding naar de filosofie. De ethiek, die tot het terrein van de axiologie behoort, veronderstelt een bepaald wereldbeeld en vraagt een oordelende, kritische en dus creatieve instelling. Er is een onderscheid met de deontologie, die regels erkent die nageleefd moeten worden maar waartegenover men minder creatief en kritisch staat. Van Hoorde wees bovendien op het onderscheid tussen de positief-wetenschappelijke ethiek en de wijsgerige ethiek. De volgende vragen komen hierbij op: Hoe kan men deze gegevens laten functioneren in het veld van de psychotherapie en de psychoanalyse? Is er een aparte ethiek die alleen de psychoanalyse geldt? Bestaat er zo iets als een ethiek die door de psychoanalytische theorie en enkel door deze theorie zou worden ontworpen en geschraagd? In zijn verder betoog ging de spreker op deze vragen genuanceerd in.

Na deze tamelijk theoretische beschouwingen illustreerde Van Hoorde aan de hand van de kliniek het onderscheid tussen de deontologie van ons beroep en de ethische implicaties die meer omvatten dan alleen deze deontologie. De deontologie is er niet alleen ten voordele of ter bescherming van de patiënt. Ze beschermt ook de practicus tegen zijn ontsporingen.

Eén probleem waarover de deontologie uitspraken doet, verdient volgens Van Hoorde wel bijzondere aandacht: het gaat om de vraag naar liefde die in elke psychotherapie aan de orde komt. De deontologie volstaat niet om dit verschijnsel uit te putten. Hier heeft de psychoanalytische ethiek wel duidelijk zijn plaats. Op een fijnzinnige manier werkte Van Hoorde de implicaties uit van de ethiek in de psychoanalyse aan de hand van de briefwisseling tussen Freud en Jung. De deontologie legt op dat de therapeut niet ingaat op de liefde die de patiënt hem wil betuigen, maar door de psychoanalyse kan men voorbij het gewone verbod naar de wortels van het verlangen gaan peilen. Het gaat dan niet om eenvoudige geboden en verboden maar om het terugvoeren van wat in de kuur geschiedt tot wat door de moraal heen en ervoorbij te onderkennen is. Langs de overdracht neemt Freud de waarheid op de korrel en die is niet altijd even draaglijk. Tot slot bekeek Van Hoorde hoe de hierboven

genoemde ideeën in de intramurale psychotherapeutische setting kunnen worden toegepast. Wanneer men in de hulpverlening, of de klinieken in het algemeen, de vraag stelt 'Wat kunnen wij voor u doen?' plaatst men zich automatisch in een meesterdiscours. Vanuit de psychoanalytische ethiek zou men de vraag beter kunnen omkeren: 'Wat is uw verlangen?' of in hardere bewoordingen: 'Wat hebt u hier bij ons verloren?' De houding van de psychotherapeut wordt immers bepaald door wat hij voorstelt en niet door wie hij met zijn weten is. Voor de toehoorder in de zaal die niet vertrouwd is met de ideeën van Lacan, was deze lezing niet zo gemakkelijk te volgen. Wel was voor iedereen duidelijk dat Van Hoorde als een echte redenaar een lans brak voor de psychoanalyse. Zijn radicale slot waarin hij ervoor pleitte ook in de ziekenhuizen de analytische attitude strikt te volgen (vrijmoedig verwoord in de vraag: 'Wat kom jij hier eigenlijk zoeken?') gaat inderdaad wel op voor de kliniek van de neurose maar moet, mijn inziens, toch worden aangepast wanneer het over de psychose gaat.

De laatste lezing, gegeven door Fons Van Coillie, met als titel *Zelfmoord, een menselijk privilege*, toonde aan hoe men als analyticus een moeilijke kwestie als zelfmoord op ethische wijze kan benaderen. Met een intellectuele eerlijkheid bouwde hij een rijke argumentatie op. De psychoanalyse legt een verband tussen zelfmoordpogingen en het 'depressieve', dat de bron is van een verlangen naar de dood. Maar om tot zelfmoord over te gaan is er meer nodig dan een passief doodsverlangen. De vraag luidt dan: wat is dat andere, dat alleen de mens in staat is zich radicaal tegen het eigen leven te keren? Uiteraard belandt men zo bij Freuds controversiële concept van de doodsdrijf, die *organisch* zou zijn. In zijn conceptualisatie van de doodsdrijf botste Freud op het demonische, de duivel, in de mens. Het gaat wel degelijk om de *duivel in de mens* en aangezien het om iets specifiek menselijks gaat, kan dit niet toegeschreven worden aan een *organische* doodsdrijf, die we gemeen zouden hebben met alles wat leeft. Zo belanden we bij de vraag naar het antropologische verschil tussen mens en dier. Eén van de wijzen waarop men dit verschil kan

formuleren is door het verschil in tijdsbeleving. De echt menselijke tijd bevat niet alleen verleden, heden en toekomst maar ook de voltooid toekomstige tijd: het 'ik zal geweest zijn', wat volgens Lacan de tijdsdimensie van de menselijke subjectiviteit is. Het leven van de mens is een geschiedenis met een einde. De verhouding van de mens tot het leven als geheel, die zich in alle belangrijke beslissingen laat gelden, speelt bij het ontstaan van het verlangen een essentiële rol. Nu is de term, het verlangen, een term die het eveneens mogelijk maakt het antropologische verschil tussen mens en dier aan te duiden. Het verlangen ontstaat door de symbolische orde, die op verschillende wijzen met de dood verbonden is. Hoewel de symbolische orde ons oplegt de eindigheid te erkennen, staat deze erkenning nog niet gelijk met totale aanvaarding. Het verlangen is radicaal gericht op iets dat de beperkingen van het natuurlijke leven overstijgt en is dus wezenlijk religieus van aard.

Uitgaande van een Brits onderzoek over zelfmoord bij adolescenten uitgevoerd door Laufer, kwam Van Coillie tot de vaststelling dat de zelfmoordkandidaat zich machteloos voelt om iets aan zijn leven te veranderen. De zelfmoordenaar tracht de fundamentele machteloosheid om te keren en de positie in te nemen van de meester over leven en dood. Omdat zelfmoord in wezen een moord is, ontdebelt de persoon in kwestie zich enerzijds in de persoon die vermoord wordt, de machteloze, en anderzijds in de moordenaar die almachtig over leven en dood beschikt. Het idee zelfmoord te kunnen plegen, geeft een gevoel van vrijheid, het gevoel dat men het leven onder controle heeft gekregen.

Welke ethische consequenties kan men hieruit trekken? Na het formuleren van enkele gedachten over de ethiek eigen aan de analytische kuur, verbreedde de spreker het perspectief tot meer algemene gedachten over ethische aspecten van zelfmoord. De vraag kan gesteld worden: hebben wij de plicht of zelfs het recht steeds tegen zelfmoord te willen ingaan? Hoewel een psychoanalyse voor de kandidaat-zelfmoordenaar heel wat de bieden heeft, is ze voor het radicale verlangen niet en nooit genoeg. De symbolische orde dwingt ons te aanvaarden

dat we niet meer zijn dan een schakel in een keten van generaties. Dit lijkt moeilijk te aanvaarden, maar deze gedachte biedt ook troost omdat we als schakel de keten helpen bijhouden. Zo blijft van ons leven iets over en maken we deel uit van een groter geheel dat niet zomaar verdwijnt. De symbolische orde wordt echter steeds meer ondermijnd. Niet alleen de psychoanalyse zelf draagt hiertoe bij door haar gerichtheid op het *individuele* verlangen en doordat zij juist een proces is van desillusionering. Maar het is vooral de wetenschap die de grote ondermijner is van de symbolische orde. De wetenschap heeft ten dele de plaats ingenomen van de grote mythische verhalen en van religieuze overtuigingen. Vanuit de grote wetenschappelijke theorieën zou men kunnen concluderen dat in het licht van het universum de hele mensheid nog minder is dan een toevallige eendagsvlieg. Kan men met deze wetenschap nog de waarde van het individuele leven verdedigen? En toch biedt de spreker een uitweg. Er is een uitweg, omdat de symbolische orde meer is dan een groot aantal verhalen. De symbolische orde is eerst en vooral De Wet, waarin de boodschap klinkt dat het menselijke leven (en de menselijke seksualiteit) met het heilige te maken heeft. Ten tweede betekent het aanvaarden van de symbolische orde ook de erkenning van de grote Ander, wat een aantal ethische waarden impliceert, met name tolerantie en verdraagzaamheid tegenover anderen's overtuigingen. Ten derde impliceert de symbolische orde de symbolische castratie. Dit betekent dat men de symbolische Wet aanvaardt omdat de Wet niet gefundeerd kan worden en dus geen antwoord biedt op onze vragen. Het wordt problematisch wanneer men in concrete wetten en regels moet vastleggen wat mag en niet mag. Wanneer men deze regels als even heilig gaat beschouwen als de Wet zelf komt men in het fundamentalisme dat geen respect kent voor de grote menselijke waarden. Benadrukt men te veel het arbitraire karakter van deze regels dan komt men in de chaos. Met deze spanningsverhouding tussen het heilige en het willekeurige moeten we leren leven. Deze spanningsverhouding vinden we ook terug in de tegenstelling tussen aan de ene kant ons geloof in de eigen onsterfelijkheid en het

religieuze en aan de andere kant het wetenschappelijke denken dat ons dwingt toe te geven dat dit geloof geen waarheid kan zijn. Deze spanning dwingt ons tot bescheidenheid. Van Coillie besloot dat men op de vraag of God bestaat, niet met een ja of een nee kan antwoorden. Men kan wel zeggen: 'Ik geloof niet in God, maar soms bid ik wel om zijn hulp.' Is dat geen troostende gedachte?

Op de studiedag werd volgens de traditie de tweejaarlijkse prijs 'Frans Hoornaert' uitgereikt voor een wetenschappelijk artikel over kortdurende klinische psychotherapie. De prijs ging dit keer naar Luc Moyson, psychotherapeut op de jongerenafdeling van het Universitair Centrum te Kortenberg, die een bijdrage had ingestuurd met de titel: *Vertel me eens iets over je jeugd-jaren*.

Studiedagen als deze zijn om in Bions termen uit te drukken: 'food for the mind'. Het hoge niveau van de lezingen en de open respons uit de zaal werkten zeer inspirerend voor de toehoorders. Een nieuw werkjaar op deze manier beginnen, helpt elke hulpverlener, die aanwezig was, de ethische vragen die hij zichzelf stelt rond zijn beroep op een meer gefundeerde wijze te benaderen.

L. Van Bouwel is psychiater, werkzaam in het UC Sint Jozefziekenhuis te Kortenberg, en psychoanalytica, verbonden aan de Belgische School voor Psychoanalyse.

Impressie van de NVPP-studiedag 8 november 2001

Irene Sallaerts-Boonekamp

De NVPP-studiedag *Psychoanalytische psychotherapie en nieuwe perspectieven* werd geopend door voorzitter Mary Hoxe. Zij zette de toon met een openhartig verhaal over de benauwdheid maar ook de veiligheid van het gesloten, zeer gelovige milieu waarin zij opgroeide. Daar heersten angst, achterdocht en een verbod op autonomie. Voor haar betekende de psychologiestudie een grote overgang naar vrijheid van denken. Tot haar verbazing kwam ze terug bij af toen ze

de dogmatiek van de psychoanalyse leerde kennen. In sommige analytische kringen wordt – nog steeds – gedacht dat de psychoanalyse naast een behandelmethode ook een levenshouding moet zijn. Dit heeft haars inziens geleid tot de vorming van (semi)religieuze genootschappen, wat een gevaar oplevert voor de vitaliteit en de geloofwaardigheid van het vak. Nieuwe perspectieven kunnen daarin geen kans krijgen.

De studiedag stond in het teken van 'de generaal', de hoofdfiguur in de roman *Gloed* van de Hongaarse auteur Sandor Marai. Het boek beschrijft het weerzien na eenenveertig jaar van twee boezemvrienden: Henric (de generaal) en Konrad. De generaal is een echte militair – ruiter en jager. Konrad is al die dingen ook, maar niet van harte. Hij is anders: verfijnd, muzikaal, intellectueel. Op de avond van het weerzien bespreken de oude vrienden de reden van Konrads plotselinge vertrek na een jachtpartij, eenenveertig jaar geleden. De generaal denkt dat Konrad hem bij die gelegenheid heeft willen doden, maar 'toch te laf was'.

Frans de Jonghe gaf een psycholiteraire interpretatie vanuit verscheidene invalshoeken. Hij besprak gedetailleerd de persoonlijkheidsontwikkeling van de generaal en de stagnatie daarin. Hij concludeerde onder andere dat het denken en handelen van de generaal sterk narcistisch gekleurd zijn en dat deze bij Konrad het zachtere en meer feminiene deel terugvindt dat hij in zichzelf heeft afgewezen.

Vignetten van de Generaal kwamen terug in bijna alle lezingen en dat gaf een leuk kader aan de dag. Veel aanwezigen hadden het boek gelezen en er was na afloop een levendige discussie.

Baanbrekende vernieuwingen hebben zich de laatste tijd vooral op het gebied van de vroege ontwikkeling en de neurowetenschappen voorgedaan en daaraan werd deze dag veel aandacht besteed.

Wim Trijsburg hield een interessante en uiterst compacte lezing over gehechtheidsrepresentatie en de werkaliantie. Hij onderzoekt of het type gehechtheid van de patiënt aan de ouders een rol speelt in psychotherapie. Het gaat om vier typen hechting: de veilige-vrije gehechtheid, de vermijdende, de gepreoccupeerde-ver-

wikkelde en de gedesorganiseerde-onopgeloste hechting. Bij onderzoek blijkt dat de gehechtheidsrepresentatie die tegenover de ouders is ontstaan in tachtig procent van de gevallen overeenstemt met de gehechtheidsrepresentatie tegenover de psychotherapeut. Hij concludeert dat het type hechting van de patiënt in sterke mate de doelstellingen, interventies en resultaten beïnvloedt die geformuleerd worden door de therapeut. Tijdens de therapie is het zaak om op het niveau van de primaire relatie de juiste mate van distantie en intimiteit te vinden. Dat is van belang voor de vorming van een goede werkalliantie en dit beïnvloedt weer in sterke mate de uitkomst van de psychotherapie. Uit de zaal kwam de suggestie om ook onderzoek te doen naar de hechtingsstijlen van psychotherapeuten en de interactie met die van de patiënten te bestuderen. Na de lunch was er een heldere lezing van Margit Deben-Mager over psychoanalytische 'ontwikkelingshulp' voor volwassenen. Dit is een techniek bedoeld om bepaalde aspecten van psychisch functioneren te helpen ontwikkelen, waarbij het speciaal gaat om de vaardigheid eigen en andermans gedrag te begrijpen in termen van veronderstelde 'mental states'. In het Nederlands is dit wat ongelukkig vertaald in: 'mentale toestanden'. Wie niet heeft leren fantaseren zal niet begrijpen dat anderen wel eens vanuit de fantasie een beeld van de werkelijkheid creëren. Als je in staat bent te begrijpen dat gedrag van jezelf en anderen in hoge mate wordt bepaald door mentale toestanden, dan krijgt gedrag een betekenis en kan het voorspeld worden. Dit heet reflectief functioneren en het moet onderscheiden worden van het begrip introspectie. Bij introspectie richt men expliciet de blik naar binnen en kijkt naar de bewuste motivatie tot gedrag. Reflectief functioneren is een impliciete vaardigheid in de interpretatie van menselijk gedrag, die automatisch verloopt en geworteld is in de vroegste gehechtheidsrelatie. Bij een veilige hechting kan het kind openstaan voor aanwijzingen over moeders gedachten en gevoelens. Terwijl de baby alleen nog maar fysieke toestanden ervaart, treedt de ouder hem tegemoet alsof hij iets wil. Als dat voldoende vaak klopt met de ervaringen van de baby, ont-

wikkelt deze een kernzelfgevoel. Een jong kind stelt innerlijke en uitwendige realiteit nog gelijk. Vanaf een jaar of vijf heeft het kind al wel een representatie van de psychische realiteit van de ander.

Voor de psychotherapiepraktijk betekent het dat er in de behandeling verschil moet worden gemaakt tussen mensen met een voldoende en mensen met een onvoldoende gehechtheid. In het eerste geval moet de gedachten- en fantasiewereld die ten grondslag ligt aan de klachten worden ontrafeld en doorgewerkt. Bij mensen met een geremd of onontwikkeld mentaal functioneren zal de nadruk moeten liggen op het ontwikkelen en differentiëren van het psychisch functioneren zelf. Er moeten als het ware mentale toestanden aangemaakt worden, door de patiënt te begrijpen in zijn intenties en deze te expliciteren in de overdracht. Psychoanalyses lopen soms het gevaar eindeloos te worden door het almaar ontwikkelen van mentale toestanden zonder deze te koppelen aan de externe wereld van de analysant.

Marcel Schmeets belichtte het belang van de infantresearch voor de psychotherapie. In een onderzoek bij apenbaby's blijkt twintig procent op genetische basis gevoelig te zijn voor separatieangst. Als deze aapjes een supermoeder hebben, verdwijnt de kwetsbaarheid en bereiken ze de hoogste rang van de sociale hiërarchie. Hieruit blijkt dat door leren de genetische aanleg gereguleerd kan worden. De sociale interactie bij mensen is georganiseerd in vaste gehechtheidpatronen. De ouder-kindinteractie is bestudeerd op microniveau. Elkaar aankijken wordt als meest intense vorm van intermenselijke communicatie waargenomen. Spreker vertoonde een filmpje van een moeder-en-babyinteractie. De afstemming tussen moeder en kind was redelijk goed te noemen, en het was schokkend om te zien hoe verward het kind raakte toen de moeder niet meer op hem reageerde en haar gezicht strak hield. De neurobiologische regelprocessen zijn voorlopers van de psychische hechting. Goed moederschap reguleert de arousal en de productie van neurohormonen reguleert de gen-activatie. Schmeets stelt dat de intrapsychische processen van de verzorger het vermogen tot synchronisatie beïnvloeden. De synchronisatie beïn-

vloedt het vermogen tot affectregulatie en dit laatste beïnvloedt weer de breinontwikkeling. Dezelfde opvoeder kan bij verschillende kinderen een verschillende invloed hebben op de expressie van het genetische materiaal.

In de laatste lezing gaf Arnoud Arntz zijn visie op overeenkomsten en verschillen tussen de cognitieve therapie en de psychoanalytische therapie. De cognitieve therapie gaat uit van een informatieverwerkingstheorie, conflict is niet noodzakelijk aanwezig, de ernst van de pathologie wordt gevormd door de combinatie van temperament en ervaring. Genezing wordt bewerkstelligd door actief anders te denken, te doen en te ervaren. De focus is op de realiteit. Arntz beschreef de psychoanalytische therapie als werkend vanuit de driftheorie en het conflictmodel. Ernstige psychopathologie staat hier gelijk aan vroege ontwikkelingsproblematiek. De factor die leidt tot verandering is bewustwording en de aandacht ligt bij de interne belevingswereld. De gehechtheidstheorie en het ontwikkelingstheoretische onderzoek hebben bijgedragen aan een toenadering tussen beide behandelvormen. Arntz voorziet echter dat er nooit een integratie zal komen omdat de theoretische modellen conflicteren.

Dit gesloten betoog viel wat tegen na een hele dag waarin juist de vernieuwing en de open houding tegenover het psychoanalytische gedachtegoed zo centraal stonden.

Bij de latere discussie tussen de zaal en het forum van sprekers kwam de mening naar voren dat we oude inzichten als driftleer en doodsdrijf niet meer zo nodig hebben. De pathologie ontwikkelt zich in de relatie en daar komt het intrapsychische bovenop.

In de wandelgangen hoorde ik veel enthousiaste reacties over het symposium. Een comment past voor de wetenschappelijke commissie, die de dag zowel inhoudelijk als qua vormgeving uitstekend had voorbereid.

I.A.M. Sallaerts-Boonekamp is psycholoog-psychotherapeut en psychoanalyticus. Zij is werkzaam in privé-praktijk en bij Rjagg Rijnmond-Zuid.

Symposium 'Psychoanalyse en Poëzie', Amsterdam, 17 november 2001

Marc Franchoo

De Stichting Psychoanalyse en Cultuur probeert telkens weer een relatie te vinden tussen de psychoanalyse en zeer verscheiden cultuuruitingen, zoals literatuur, de beeldende kunsten, toneel, godsdienst, antropologie. Dit najaar was de poëzie het onderwerp. In tijden waarin het met de poëzie niet zo goed gesteld is – zie maar hoe moeilijk gedrukte poëzie verkocht wordt – bleek toch de goede keuze te zijn gemaakt. Er was een onverwacht grote belangstelling voor deze dag, die meer dan vijfenzeventig geïnteresseerde bezoekers trok. Zij kwamen tezamen in het Parkhotel, hartje Amsterdam, dat over een voor dit doel uitermate prettige en geschikte ruimte bleek te beschikken.

De dag was opgesplitst in twee delen. Een meer theoretisch 'wetenschappelijk' deel nam de ochtend in beslag. De namiddag werd aan psychoanalytische benadering en interpretatie van poëtische teksten besteed. Ook het gebruik van poëzie in een voornamelijk therapeutische omgeving kreeg aandacht.

Als eerste spreker zocht Walter Schönau naar het ontstaan, het begin van elke poëzie. Hij probeerde aan te duiden hoe zich in de ontwikkelingsgeschiedenis van het kleine kind, in het bijzonder de preoedipale fase, de periode wanneer het kind begint woorden te vinden, een aantal fenomenen voordoen – het spel met klanken, met ritme, met toverspreuken en magie – die in alle poëzie te vinden zijn. Een aantal door iedereen gekende gedichten kon gemakkelijk ter illustratie dienen.

Hij maakte het aannemelijk dat poëzie, meer dan elk ander literair genre, te verankeren is in de periode van symbiose tussen moeder en kind – in deze periode waarin 'betekenis' nog nauwelijks een bewust gegeven is, in de volle zin van het woord. De symbiotische dyade als oorspronkelijke gegevenheid zou als onbewuste herinnering in een 'goed gedicht' centraal aanwezig zijn.

Jan Röder, wiens naam en persoon die de laatste tijd bekendheid hebben gekregen in het

Nederlandse taalgebied door zijn publicaties over de samenhang tussen oorsprong en wezen van de poëzie, kwam als tweede spreker aan de beurt. Hij ging de controverse niet uit de weg. Hij zette tegenover de psychoanalytische benadering van Schönau een uitgesproken cultuurhistorisch kader. Vanuit dit perspectief probeerde Röder zijn eigen accent te leggen op wat in poëzie aan de betekenis voorafgaat en het dragend fundament is van deze betekenis. Met verve, zocht hij, in navolging van Frits Staal, voor poëtische oorsprong in 'rituelen'. Rituelen zijn in deze opvatting lichamelijke praktijken – men denke aan op het eerste zicht betekenisloze gebaren, stappen die volgens patronen, herhalend en uitbreidend, worden uitgevoerd – die bestaan voordat de mens een talig en dus sprekend wezen wordt. De, wederom, onbewuste structuren zijn te vinden in de wijze waarop wij taal (en spreken) gebruiken. In de namiddag werden theoretische bespiegelingen opgevolgd door levende poëzie zelve. Aan het publiek werden video's getoond van dichters (A. Roland Holst en Lucebert) in hun habitat. Gedichten van Baudelaire (door S. Leibovici) van Marsman (K. Nuijten), Lucebert (H. Hillenaar) en A. Roland Holst (J. Scheffer) werden voorgesteld en in een psychoanalytisch perspectief commentariseerd. Aansluitend kreeg ook de kliniek uitgebreid aandacht in het referaat van Jo Smet. Hij liet zien hoe poëzie de woorden kan aanbieden die de borderlinepatiënt, in de dagkliniek, niet ter beschikking heeft om over zichzelf tot spreken te komen. Poëzie, concreet als therapie, in het vinden van klanken en woorden om toegang te bieden aan het onbeheersbare verdriet of vreugde van de patiënt. De 'oerkenmerken' van het gedicht, het ritme, de klank, de weerkerende patronen van vers en maat kunnen de reminiscentie zijn van de verloren moederlijke veiligheid. Spijtig genoeg was er na een intense dag voorlezen, theoretiseren en duiden te weinig ruimte voor een vurige discussie. Of is het zo dat poëzie eerder de gekoesterde veiligheid van het luisteren had opgeroepen dan de oedipale controverse? Het volgende symposium van de Stichting zal plaatsvinden op 9 november aanstaande in Brugge en zal gaan over Psychoanalyse en Politiek.

De tolerantie in de samenleving. Dan zullen ook de lezingen van dit symposium over Psychoanalyse en Poëzie in boekvorm beschikbaar zijn.

Dr. M. Franchoo, neuropsychiater, psychoanalyticus, is hoofdgeneesheer van het Psychotherapeutisch Centrum Rustenburg te Brugge.

Spreken en gesproken worden. Psychoanalyse en psychosen

Freek Dhooghe

De derde studiedag, op 4 december 2001, van de Belgische School voor Psychoanalyse was gericht op een publiek van welwillend geïnteresseerde vakmensen, zowel analytici als niet-analytici. Jan Cambien, voorzitter van de Belgische School, stelde dan ook dat de psychoanalyse uit haar ivoren toren moet dalen, zich uit haar splendid isolation bevrijden en in dialoog treden met vakbroeders en maatschappij. Hij opende met volgende vragen: 'Heb ik gesproken? Werd ik gesproken? Kan men woorden begrijpen, kan men taal begrijpen? Schizofrene taal, gedeconstrueerde taal? Debris-taal? Spreken betekenaars? Bevatten ze een decodeerbare boodschap?' Deze dialoog vond plaats in de Romeanse Poort te Leuven, waarbij het huidige restauratiewerk, wellicht een beetje afgestoft, onaangeroerd bleef als teken van het onderwerp. Ook de camera aan de ingang met de twee videoschermen links en rechts van de sprekers, waardoor we de voorbijgangers op straat konden bekijken, zou ons eventueel in de juiste psychotische stemming brengen, hoopte onze dagvoorzitter Jo Smet, klinisch psycholoog-psychoanalyticus. De spits werd afgebeten door Jos Corveleyn, psychoanalyticus en hoogleraar psychologie. Hij vertrok vanuit de ziektegeschiedenis Getekend: een man alleen in een vreemde wereld van John Nash, die van zijn dertigste tot zijn zestigste de vitale band met de realiteit kwijt was en op zijn zestigste zijn wetenschappelijk onderzoek weer opnam. Jos Corveleyn vertelde hierop over het onder zijn leiding staande project om Freud te herlezen vanuit de problematiek van de psy-

chose, met bijzondere aandacht voor de 'breuk tussen het subject en de realiteit' en 'het verlies van de vitale band met de wereld'. Bij Freud ziet men dat hij in het begin de psychose niet benadert vanuit de schizofrenie, maar enerzijds in mineur vanuit de hysterische aanval en anderzijds in majeur vanuit de psychose die eigenlijk het droommodel volgt. De psychose en de neurose kennen volgens hem bij de jonge Freud dezelfde aanzet. In een tweede periode waarbij hij bij Schreber over de diagnose van paranoia of schizofrenie twijfelt, richt Freud zijn aandacht vooral op de waan als een poging tot genezing. Hij maakt een onderscheid tussen het eigenlijke ziekteproces (het onttrekken van de liefde uit de buitenwereld en dus ook uit de subjectieve wereld) en de pogingen de band met de realiteit te herstellen. Een derde periode wordt gevormd door de introductie van het narcisme en de bijbehorende concepten om nauwkeuriger het proces van de wereldondergang en het verlies van een zelf te omschrijven. Hierbij blijft het echter volgens Corveleyn moeilijk om het onderscheid te preciseren tussen neurose en psychose.

Musical Inventions onder leiding van Jos de Backer, muziektherapeut, vertrokken van een zich herhalend melodietje van een psychotische muzikant en werden al improviserend, met de psychotische wereld op de achtergrond, uitgewerkt. Een muzikaal hoogstandje zonder woorden, waarbij de toevallige beeldverstoring van een van de televisietoestellen helemaal niet ongepast kwam.

Lili De Vooght, psychiater-psychoanalyticus, al sinds jaren in contact met de psychotische mens, verheugde het publiek met een fenomenologische en psychoanalytische verkenning van theorie en praktijk. De fenomenologie biedt een interessante invalshoek om de psychose te benaderen, en Von Weiszacker, maar ook de Japanner Kimura beschrijven hoe bij de psychose het 'tussen' (aida) verdwenen of problematisch is, en bijvoorbeeld de taal geen instrument meer is, maar een ding. Ook een verlies van de natuurlijke vanzelfsprekendheid blijkt essentieel en dient centraal te staan bij het zoeken naar hulpmiddelen die therapeutisch een invalshoek zouden kunnen bieden. Mevrouw De Vooght heeft zich een eigen, haar

passende, benadering uitgebouwd: het woordenboek als bemiddelaar. Vier bewegingen worden hierbij nagestreefd: het herstellen van de coherentie van de taal, de pathische inkleding, de toegang tot onbekende en niet integreerbare dimensies in de beleving via het fantasmatische en het historische. Het is niet zozeer het traumatische dat ze belangrijk vindt, als wel het ongerijmde.

Na de lunch nam Jan Van Camp, psychotherapeut, de draad weer op door aan te sluiten op het muzikale intermezzo. In een welluidend en dens betoog, dat door herlezing zeker aan kracht zal winnen (de organisatoren beloofden de uitgewerkte teksten later te publiceren), liep als draad een levendige psychoanalytische beschrijving van de evolutie van een psychotische vrouw tijdens haar verblijf in de psychiatrische afdeling. Hoe, toevallig of niet, de erotomane lijfelijke passies van deze vrouw draaglijker werden sinds haar passionele zin in chocoladepralines opgemerkt en bespreekbaar werd. Van Camp benadrukte dat de psychotische mens een overtuiging van onsterfelijkheid kent en zonder geschiedenis is. Hierbij kan een muziekatelier een ruimte worden waar met deze problematiek gewerkt kan worden.

Muziek kan beschouwd worden, in deze context, als een fusioneel object, als een transitionele ruimte waarbij een overgang naar symbolisatie mogelijk gemaakt kan worden.

Anne Lyzy, letterkundige, filosofe en psychoanalytica, gaf ons een overzicht van wat men de tweede Lacan zou kunnen noemen, de Lacan van de jaren zeventig, sinds het seminarie *Encore*. Deze zware theoretische uiteenzetting maakte, tenminste voor hen die het konden volgen, Lacans denken over de psychose overzichtelijk. Mevrouw Lyzy vertrok van de 'kliniek' van het subject waarbij de psychose beschouwd wordt als een subjectieve positie en Lacan aandacht heeft voor de creatieve effecten van de subjectieve producties. In zijn laatste seminars vinden belangrijke conceptuele verschuivingen plaats. De taal heeft andere doeleinden dan communicatie; het is het vervoermiddel van 'la jouissance', het willen genieten. Het lichaam is niet louter een beeld, maar de zetel van la substance jouissante: 'je parle avec mon corps.' De betekenaar is dus niet slechts

mortificatie, maar ook jouissance. Het 'symptoom' krijgt een centrale functie, het houdt niet op zichzelf te schrijven, iets heel particuliers en essentieels, het is reëel. In de latere Lacan verliest het symbolische zijn primaire plaats; het reële, imaginaire en het symbolische staan nu op gelijke voet: het symptoom wordt beschouwd als de sluitsteen, als de knoop.

Lacan gaat in de leer bij James Joyce en onderzoekt de structuur van het subject. Door te schrijven decompenseert Joyce niet, hij maakt het symptoom aanschouwelijk. Er bleef jammer genoeg te weinig tijd over om in te gaan op de creativiteit nodig om bij het werken met psychotische mensen een singuliere 'oplossing' of 'uitvinding' te construeren.

Het 'gewicht' van het verschillende 'spreken' lag misschien aan de basis van de stilte bij het publiek waardoor de eerste vraag uit het panel zelf kwam, een uitnodiging aan Anne Lyzy om iets verder in te gaan op het therapeutische werk met psychotische mensen. Twee vragen werden nog geformuleerd uit het publiek, namelijk: 'Wat is de plaats van de psychoanalyticus in het institutionele werk, wat de "kliniek van de psychotische mens" toch vaak veronderstelt?', en: 'Hoe komt het dat er vaak beroep

gedaan wordt op creatieve therapie bij de behandeling van psychotische mensen, is dit inherent aan de problematiek?'

Jan Decorte kreeg de eer om met Sigrid Vinks en Sara De Bosschere zijn bewerking van Shakespeares MacBeth Bloetwollefduiwel voor te dragen: 'Bloetwollef: zaltchaan, kieken, bibber, kkemop kem, gete, gezij, daanu, taloor, niaan, geweest', waren een paar van hun inspirerende neologismen.

Spreken en gesproken worden werd hierdoor een interessante, met momenten misschien een wat zwaar op de maag liggende studiedag, waarbij de muziek, het theater en de visuele beelden een creatieve adempauze brachten, voor een opmerkelijk talrijk opgekomen publiek. De psychoanalyse bleek verre van uitgesproken over de behandeling van de psychotische mens. Hoewel de praktijk niet vaak aan bod kwam, kunnen de verschillende denksporen wel stimulerend werken.

F. Dhooghe is klinisch psycholoog en psychoanalyticus, lid van de Belgische School voor Psychoanalyse, met privé-praktijk en werkzaam in La Traversière, therapeutische gemeenschap in Nijvel.